

Geloof en geweld in voormalig Joegoslavië

Mart Bax, *Medjugorje: Religion, Politics and Violence in Rural Bosnia*. Amsterdam: VU University Press, 1995.

Mart Bax' beschrijvingen en analyses van religie, politiek en geweld in en rond het pelgrimage-oord Medjugorje in Bosnië-Herzegovina zullen de lezers van het Amsterdams Sociologisch Tijdschrift reeds in grote lijnen bekend zijn, aangezien de hoofdstukken bewerkte versies zijn van artikelen die in eerdere jaargangen van dit tijdschrift zijn verschenen. De meerwaarde van dit boek is vooral te vinden in de bundeling, die Bax' werk voor een breder publiek toegankelijk maakt; in de vertaling in het Engels met hetzelfde effect; en in de wetenschappelijke rijping die ook na het publiceren van artikelen vrijwel onvermijdelijk voortgaat. Bax heeft de verleiding weerstaan om zijn latere inzichten uitgebreid in de eerdere hoofdstukken te verwerken. In de inleiding wijst hij erop dat de toenemende diepgang van de analyse zoals hij die zelf als onderzoeker in de loop der jaren heeft verworven, wordt weerspiegeld in de opeenvolging van de hoofdstukken.

Bax' onderzoek begon met de vraag naar de aard van de clericale strijd achter de opbloei van een Madonna-verering in het Bosnische dorpje Medjugorje in de loop van de jaren tachtig. Franciscaanse ordegeestelijken, die van oudsher veel parochies in deze landstreek onder hun godsdienstige hoede hadden, werden in de jaren zeventig in het nauw gedreven door de bisschop van Mostar. Deze wereldheer was een alliantie aangegaan met de communistische overheid, waarin enige staatsbemoeienis in kerkzaken werd toegestaan in ruil voor politieke steun in geestelijke kwesties. Met behulp van deze rugdekking trachtte de bisschop zijn diocesane bewind over Medjugorje en omstreken uit te breiden.

Vanaf 1981 begon in Medjugorje een Madonna-verering op te bloeien. Naar verluidt was Maria in eerste instantie verschenen aan enkele boerenkinderen. Maar al spoedig stond deze devotie onder Franciscaanse supervisie. Dit leidde tot een ommekeer in de verhoudingen tussen de monniken en het diocesane regime. Vooral de groeiende toestroom van pelgrims maakte het de bisschop en de overheid moeilijk de Franciscaanse invloed verder in te dammen. In tegendeel, elke poging hiertoe

leidde tot meer publiciteit voor de verschijning en zodoende tot een grotere aantrekkingskracht van het genade-oord. De paters verspreidden de mare van het godswonder waar ze maar konden. Als gevolg hiervan ontstond er in de loop van de tachtiger jaren een pelgrimage-circuit onder Franciscaanse hoede dat velen uit de omgeving economisch gewin bracht, hetgeen mede bijdroeg tot een grote mate van lokale pacificatie.

De ordegeestelijken bleken echter niet in staat 'het ontembare te temmen'. Sommige zieners verwierven zich al spoedig een zekere mate van rituele autonomie, met name onder druk van de pelgrims die een zo kort mogelijke weg naar de heiligheid zochten. Verschillend geïnterpreteerde boodschappen van de Heilige Moedermaagd werden deel van de strijd tussen de officiële dienaren van Christus en de door de Vrouwe begenadigden. Dit leidde ertoe dat een tweede generatie zieners onder directe geestelijke supervisie naar voren trad. Ook onder hen begon zich evenwel al spoedig een zekere mate van verzelfstandiging af te tekenen. Met de verschillende groepen zieners als kernen vormden zich grotere verbanden waarbinnen het religieus toerisme, en daarmee ook de wassende stroom harde valuta, werden gekanaliseerd via zich snel uitbreidende patronage-netwerken.

Deze ontwikkelingen hadden hun weerslag op de plaatselijke verhoudingen tussen mannen en vrouwen. Vooral de laatsten stonden in toemende mate onder druk zich dienstbaar op te stellen ten opzichte van de pelgrims, die bovendien een steeds groter deel van de lokale pastorale zorg opeisten. Onder de vrouwen van Medjugorje begonnen vermoedens te leven van een groeiende duivelse invloed, die in verband werd gebracht met allerlei ongelukken en tegenslagen. De mannen, die het meeste garen sponnen bij de opbloeiende religieuze economie, weigerden evenwel te geloven aan interventies van de zwarte macht. Een beroep op de paters om hun spirituele invloed aan te wenden in de strijd tegen satan stuitte op herderlijke onwil, wat de spanningsverhoudingen mede bestendigde.

In de loop van het boek komt er meer en meer aandacht voor lokaal geweld, dat zich in die periode ook nadrukkelijker begon te manifesteren. De lange harde geschiedenis van rivaliteit, spanningen en uitbarstingen van geweld tussen drie plaatselijke familieclans in Medjugorje wordt geïllustreerd aan de hand van een analyse van de strijd om de religieuze betekenis en beheersing van de centrale berg, alsmede rond de opkomst en het voortbestaan van een eeuwenoud vredeachtend ritueel geleid door Franciscaanse priesters.

Naast deze lokale spanningen bestonden er van oudsher voortdurend terugkerende gewelddadige conflicten op regionaal niveau tussen Kroa-

ten en Serviërs. In de tijd van Tito's Joegoslavië had de communistische, door Serviërs gedomineerde overheid op nietsontziende wijze de lokale pacificatie ter hand genomen. Dit riep gewelddadig Kroatisch verzet op, hetgeen weer Servische tegenreacties uitlokte. Beide partijen begonnen opnieuw hun eigen milities te vormen, waarvan de voorlopers reeds tijdens het bewind van Tito in wisselende mate strijd met elkaar hadden geleverd. De overheid omschreef dit toentertijd als 'vanuit het kapitalistische Westen verspreide georganiseerde misdaad'.

De conflicten tussen diocesane en monastieke geestelijken met de overheid als mede-belanghebbende partij, alsook de opbloei van de Maria-verering kwamen hierdoor in het nieuwe licht te staan van de langdurige clericale inspanningen om de rurale bevolking tot vreedzaam samenleven te bewegen, en om met name de steeds weer opblaiende cycli van bloedwraak te doorbreken. Vooral de grote toestroom van pelgrims had een dempende, beschavende werking, niet alleen op de gewelddadige tendensen van sommige dorpelingen maar ook op hun alle-daags gedrag.

Het ineenstorten van het centrale gezag en de etnische polarisatie die de oorlog tussen Kroatië en Servië met zich meebracht, alsmede de daarmee gepaard gaande snel opdrogende stroom toeristengeld, leidden in de streek van Medjugorje tot hoog oplopende etnische spanningen. Toen een van de clans de steun van de door Serven gedomineerde overheid zocht bleek stereotypering door de tegenpartij niet meer te vermijden. Na een harde strijd, waarin een para-militaire eenheid van het Kroatische leger die bij toeval voorbij kwam een voorname rol speelde, dolven de 'kleine Serven' het onderspit. Velen werden vermoord en de overlevenden weken massaal uit naar Duitsland.

De kracht van dit boek is mijns inziens te vinden in de systematische weergave van de gedetailleerde, jarenlang herhaalde veldwerkstudie die Bax als gedreven antropoloog ook bleef voortzetten toen de oorlog uitbrak. Dit maakt het gepresenteerde ontwikkelingsperspectief mogelijk en geloofwaardig. Het laat zien hoezeer de dynamiek van de oorlog niet alleen werd veroorzaakt door spanningen tussen de hoofdrolspelers die dagelijks op de televisie figureerden, maar dat lokale verhoudingen hun eigen dynamiek genereerden. Mijns inziens had het boek aan kracht gewonnen als beide ontwikkelingen nog meer stelselmatig met elkaar in verband zouden zijn gebracht. Maar dat was niet Bax' inzet. Hij wil met dit boek vooral aantonen dat voor een goed begrip van de hopelijk nu beëindigde strijd het dringend nodig is om ook lokale perspectieven in de analyse te betrekken. In die opzet is hij zonder meer geslaagd. Ook wordt opnieuw duidelijk gemaakt hoezeer geloofsverhoudingen door-

drongen zijn van een eigensoortige machtspolitiek, die alleen goed kan worden begrepen wanneer men de moeite neemt dit aspect in het gebedzige religieuze idioom te herkennen. Ook wordt hiermee onderstreept dat elke politieke analyse van de strijd in voormalig Joegoslavië met de invloed van religieuze verhoudingen rekening dient te houden.

Fred Spier

Moderniteit, wetenschap en religie

L. Laeyendecker, *Bedreigde Cultuur. Over moderniteit, wetenschap en religie*. Kampen: Kok in samenwerking met het Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving 1995, 211 pp. ISBN 90-242-8477-5.

De staat van de moderne westerse cultuur is al langere tijd onderhevig aan kritiek en discussie. Met name in Nederland heeft iedereen die tot de spraakmakende gemeente behoort zich wel eens uitgelaten over normen en waarden: van Koot en Bie tot oud-premier Ruud Lubbers en koningin Beatrix. De meeste analyses vallen negatief uit: het is niet best gesteld met moderne mensen en de manier waarop zij hun samenleving inrichten. Het marktgerichte denken domineert volgens de critici ten koste van principes als solidariteit. Het individualisme en consumentisme viert hoogtij. Sociologen leveren regelmatig een bijdrage aan dit openbare debat. Ze betrachten daarin weliswaar wat meer distantie dan anderen, maar nemen overigens zeer verschillende standpunten in. Schrijft een - ook in Nederland populair geworden - auteur als Zygmunt Bauman over 'life in fragments', volgens de onderzoeker Peter Ester is er daarentegen 'veel geneuzel over individualisering' en is 'de calculerende Nederlander' een mythe.

Het boek van Bert Laeyendecker, emeritus-hoogleraar in Leiden, past in deze discussie. De auteur legt in *Bedreigde Cultuur* het accent op de bedenkelijke kanten van bepaalde ontwikkelingen in wetenschap en technologie en de maatschappelijke oorzaken en gevolgen van deze 'ontgrenzing van de nieuwsgierigheid.' De problemen die hij hieraan toeschrijft zijn bekend en liggen op het terrein van de kwaliteit van het leven: het milieu, de gezondheidszorg, de experimenten met erfelijk materiaal in de biotechnologie. De manier waarop de mogelijkheden van wetenschap en techniek economisch worden uitgebuit is eveneens bekend, maar - zo vraagt de auteur zich af - hoe heeft het zover kunnen komen dat wetenschappelijk succes en menselijk falen zo vaak zijn

samengegaan? Hoe is deze culturele 'scheefgroei' sinds de Moderne Tijd ontstaan en welke alternatieven zijn eventueel mogelijk? Het voor-naamste doel van de twaalf hoofdstukken, grotendeels op basis van eerder gepubliceerde maar sterk gewijzigde artikelen, is een poging tot verheldering.

De auteur legt in zijn schets van de wording van de moderne samenleving naar Weberiaanse trant de nadruk op de processen van rationalisering en secularisering. Tegenover de ideeën uit de joods-christelijke traditie - die dominant waren in de pre-moderne tijd en die mede vormgaven aan de moderne westerse cultuur - plaatst hij de opvattingen van de Verlichting als een uiteraard concurrerende zingeving. Machtige burgerlijke groepen hadden belang bij principes als efficiëntie, hetgeen zich uitte in het streven naar winst, technische vooruitgang en wetenschappelijke kennis. De moderne gedachte van de 'vooruitgang' is meeromvattend en kreeg verschillende betekenissen: cumulatie, continuïteit, verbetering en versnelling. Het zijn deze opvattingen die mede hebben geleid tot 'de onstuitbare dynamiek van wetenschap, techniek en economie', die aan de wortel liggen van de eerder genoemde maatschappelijke problemen. De ethische zijde van wetenschapsbeoefening is volgens hem een 'vergeten dimensie'.

Het is interessant Laeyendeckers karakterisering van deze teugelloze dynamiek te vergelijken met de analyse en remedie van de milieuproblematiek door iemand als Joop Goudsblom (1993). De tendens tot 'teveel' die ten langen leste tot ernstige ecologische overbelasting leidt, berust vooral op sociale wedijver om geld, macht en eer. De aanstekelijkheid van gulzigheid maakt het onaantrekkelijk om bij anderen achter te blijven in materiële welvaart, waardoor de natuurlijke hulpbronnen steeds sneller uitgeput raken. De remedie is ongeveer dezelfde: begrenzing en (zelf) disciplineren zijn nodig. De analyse en verklaring zijn echter geheel verschillend.

Behalve de ontwikkelingen in de wetenschap en de keerzijde van de vooruitgang, behandelt de auteur ook de gewijzigde culturele positie van de religie. Secularisatie heeft een 'schaarste aan zin' teweeggebracht die veelal als 'tekort in de cultuur' wordt gevoeld. Nieuwe vormen van spiritualiteit kunnen dit tekort niet oplossen. Laeyendecker is dan ook zeer negatief over hedendaagse initiatieven tot zingeving, zoals deze bijvoorbeeld worden ontwikkeld binnen de New Age-beweging. De centrale thema's hierin, holisme, natuur en het Zelf, worden weliswaar gesacraliseerd maar dat feit biedt het individu weinig steun bij zijn keuze-problemen. Het Zelf is immers geen vast gegeven en moet voortdurend geconstrueerd worden, zonder de geborgenheid van een *gemeenschaps-*

verband (168). Een uitweg uit de geschetste problematiek is niet gemakkelijk te vinden.

Wanneer men de door Habermas zo genoemde 'uitputting van de utopische energie' niet voor lief wil nemen en op zoek gaat naar mogelijke andere inspiratiebronnen op de levensbeschouwelijke markt, dient zich niet veel nieuws aan. Hoewel van de oude christelijke traditie in de moderne samenleving meer richtinggevende principes resteren dan sommigen willen aannemen, is het huidige draagvlak te beperkt. Bovendien is het te 'historisch belast door zijn moeizame verhouding tot de moderniteit' (155) om de bovengenoemde maatschappelijke moeilijkheden in gunstige richting te kunnen beïnvloeden. De christelijke boodschap valt de twijfel van de grote verhalen ten deel, terwijl de sterk versplinterde kerkelijke organisaties vrijwel uitsluitend over kennis van theologen beschikken. Dit is naar de mening van Laeyendecker nu niet direct de geschikte expertise, waar het gaat om inzicht in maatschappelijke, wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen. Een kritische reflectie hierop is dan ook vanuit de kerken niet te verwachten. Misschien is dat wel mogelijk vanuit de maatschappelijke marge van kritische sociale bewegingen en communicatiestructuren (183).

De lezer wordt wel wijzer, maar niet vrolijker van het betoog van Laeyendecker. De auteur paart een aanzienlijke mate van cultuurpessimisme aan een zekere nostalgische hang naar de collectieve kaders van 'gezin, buurt, kerk en school' van weleer. Het valt te betwijfelen of en in hoeverre deze 'sociaal-morele milieus' onmisbaar zijn. Voorts kan men zich afvragen of zonder meer mag worden aangenomen dat zingeving in wijder perspectief een noodzakelijke hulpbron is. Laeyendecker is zelf de eerste om toe te geven dat sociologen het daar niet over eens zijn, maar hij lijkt zich vervolgens toch met dit standpunt te vereenzelvigen. Op grond van recent empirisch onderzoek blijkt echter dat de behoefte aan een ruimer kader, dat zin en richting geeft aan het bestaan, lang niet altijd aanwezig is (cf. Hijmans 1994). De centrale betekenis van levensbeschouwing en religie in het dagelijks leven moet daarmee gerelativeerd worden. Mensen kunnen hun leven ook zin geven door meer beperkte levensdoelen na te streven.

Bedreigde cultuur is helder en compact geschreven. Het boek berust op een grote kennis van zaken en een breed overzicht van de beschikbare literatuur. Men hoeft de naar mijn smaak al te pessimistische visie van de auteur niet te delen om de inzichten die hij biedt te kunnen waarderen. Als bijdrage tot de sociologische analyse van de moderniteit en de

veranderende rol van religie en wetenschap daarin, is deze publicatie zeker de moeite van het lezen waard.

Anneke van Otterloo

literatuur

J. Goudsblom, *De verleiding van het teveel. De milieuproblematiek als beschavingsprobleem*. Amsterdam: AUP 1993.

Ellen Hijmans, *Je moet er het beste van maken. Een empirisch onderzoek naar hedendaagse zingevingssystemen*. Nijmegen: ITS 1994.

Medisch denken

Libbet Crandon-Malamud, *From the fat of our souls: Social change, political process and medical pluralism in Bolivia*. Berkeley: University of California Press, 1991, XIX, 267 p.

'Het enige waar mijn zoon ooit ziek van is geweest, is cholera', laat Garcia Marquez een dame zeggen in zijn *Liefde in tijden van cholera*. Maar de auteur merkt op dat zij de cholera met de liefde verwart. Bovendien, voegt hij eraan toe, vergist de dame zich hoe dan ook, want haar zoon heeft zes maal gonorrhoea gehad, maar daar waren alleen de dokter en de alwetende schrijver van op de hoogte. Hoe kan iemand liefde en cholera door elkaar halen? Wie het boek van Crandon-Malamud gelezen heeft, kan zich deze vergissing voorstellen.

Crandon, een Amerikaanse antropologe die kortgeleden op 47-jarige leeftijd is overleden, heeft tussen 1976 en 1978 achttien maanden onderzoek gedaan in een klein stadje in het hoogland van Bolivia. Zij was vergezeld van haar achtjarige dochtertje Anna. Het meisje bleek ook in antropologisch opzicht van pas te komen. Crandon: 'Because of Anna (...) I was given access to far more confidences than I would have been proffered had I been either a single woman or a man' (p. x).

In het stadje kan men drie bevolkingsgroepen onderscheiden: de traditionele Aymara Indianen, de Aymara's die zich hebben aangesloten bij de Methodisten kerk en de Katholieke Mestiezen. Politiek en cultureel gezien is de toestand in het stadje verwarrend. De nationale revolutie van 1952 heeft de traditionele machtsverhoudingen op zijn kop gezet. De Mestiezen hebben hun oude privileges verloren aan de Aymara's. Ook de komst van de Amerikaanse Methodisten heeft een en ander te weeg gebracht. Dankzij deze zending is er nu sprake van een generatie

van Aymara's die geletterd is en bekend met de principes van de moderne wereld en wetenschap, inclusief de westerse geneeskunde. Het is deze groep die in grote meerderheid de politieke rol van de Mestiezen heeft overgenomen.

In deze politiek en etnisch gepolariseerde samenleving heeft Crandon onderzoek gedaan naar medische gedragingen, in het bijzonder naar de wijze waarop de lokale bevolking keuzes maakt tussen therapeutische mogelijkheden. De culturele en etnische verscheidenheid loopt namelijk min of meer parallel met medische pluraliteit. Er zijn Aymara traditionele genezers, *yatiris*. Verder is er leken-geneeskunst die gewoonlijk wordt uitgeoefend door Mestiezen-moeders in hun eigen huis. Hun praktijken worden in sterke mate gekenmerkt door een heet-koud etiologie. Tenslotte is er de 'kosmopolitische' geneeskunde, onder meer vertegenwoordigd in het Methodisten ziekenhuis.

De verschuiving van de politieke macht vormt de achtergrond waartegen de verhalen over ziekte en dood spelen. Crandon schetst vier thema's die die achtergrond beheersen en in de ziektegeschiedenissen een metaforische rol vervullen. De bewoners hebben een onverzadigbare honger naar zaken die niet meer voorradig zijn. Ze zijn kwetsbaar omdat zij onderworpen zijn aan de willekeur van anderen (bijvoorbeeld handelaars in stedelijke centra). Ze zijn slachtoffers en ze worden uitgebuit, onder andere door de regering in La Paz. De medische dialogen kunnen worden gezien als een indirect spreken over deze politiek-economische situatie.

De centrale gedachte van het boek is dat therapiekeuze niet zozeer een medische beslissing is maar een culturele, sociale, ja zelfs politieke. Die gedachte wordt overigens niet 'bewezen' of overtuigend gestaafd met etnografisch materiaal, maar min of meer a priori aangenomen. Door dit uitgangspunt is het boek meer dan een conventionele etnografie. Het is een provocatie aan het adres van de gevestigde orde in de Medische Antropologie van de jaren zeventig en tachtig. Die orde (lees: Arthur Kleinman en volgelingen) benadrukte dat therapiekeuze een rationele keuze is waarin mensen - binnen de grenzen van hun verklaringsmodel - zorgvuldig sociale, culturele en financiële kosten en baten tegen elkaar afwegen en die therapie kiezen die naar hun inzicht het snelst, goedkoopst en best werkt.

Crandon, duidelijk geïnspireerd door de onorthodoxe - postmodernistische - geschriften van Taussig, schept er een genoegen in de rationaliteit van het medisch handelen onderuit te halen. Het gaat helemaal niet om het genezen van een zieke. Het gaat om de vragen: wie ben ik, wie wil ik zijn, waar wil ik bij horen? Geneeskunde verdient dezelfde holis-

tische behandeling die antropologen religie hebben toebedacht (Geertz). Het gaat om *alles*. Het medische is vooral een taal, een onuitputtelijke bron van metaforen waarmee mensen op beeldende wijze commentaar kunnen geven op zichzelf, hun omgeving, hun maatschappij. De kracht van deze metaforen ligt in het feit dat ze tot het medisch domein behoren. Er is nauwelijks een taal die mensen meer in lichaam en gemoed treft dan - letterlijk - het idioom van medische termen, verklaringen en 'belijdenissen'. Met medische keuzes worden grenzen tussen etnische en religieuze groepen getrokken. Therapiekeuze wordt niet met het hoofd maar met het hart gemaakt, suggereert Crandon.

De idee is niet onaannemelijk - en ook niet zo verschrikkelijk origineel - maar de extreemheid waarmee hij gesteld wordt, roept verzet op, precies wat de auteur wenst. Dat mensen niet in de eerste plaats herstel van hun gezondheid zoeken, maar rillend van de koorts hun identiteit willen stellen in deze als etnisch vermomde klassemaatschappij, kan enkel opkomen in het hoofd van een antropoloog die eens wat anders wil zeggen.

De geloofwaardigheid van haar visie kan slechts verdedigd worden, als men aanneemt dat identiteit en politieke situering van meer belang zijn dan gezondheid. Crandon voegt daar - tussen de regels - nog een cynisch argument aan toe: de kwaliteit van de gezondheidszorg, van welke traditie dan ook, is zo erbarmelijk slecht dat het er inderdaad nauwelijks toe doet waar men zich laat behandelen. Ziekteverklaringen en diagnoses zijn slechts in schijn medische uitspraken, in werkelijkheid hebben zij sociale en politieke doelen.

De welwillende lezer kan nog wel meer argumenten bedenken die aan Crandons visie tegemoet komen: niet de van koorts rillende patiënt kiest zijn therapie maar zijn familie of 'therapy management group'. Als men zelf niet ziek is, is het gemakkelijker om andere dan strikt medische factoren mee te laten wegen in de verklaring en keuze van behandeling. De antropologische literatuur staat vol met verhalen waarin ziekte en tegenslag sociaal en politiek uitgebuit worden. Hekserijbeschuldigingen zijn een typisch voorbeeld: de ziekte van x wordt aangegrepen om y een hak te zetten. De roddelmachine die in gang wordt gezet bij zo'n gebeurtenis is de sociale dimensie van een medische diagnose. Hoe die diagnose eruit ziet en wat de sociale implicaties ervan zijn, hangt af van wie men de vraag stelt. Ieder is geneigd de schuldige in eerste instantie onder zijn vijanden te zoeken.. In de meeste ziektegeschiedenissen die Crandon aanhaalt is het inderdaad de familie die met de zieke 'solt' en sociale en politieke overwegingen daarbij een grote rol laat spelen.

Een kleurrijk voorbeeld van een medische metafoor voor een politieke realiteit is de *kharisiri*, een boosaardig wezen dat mensen berooft van hun niervet. De ziekte die hiervan het gevolg is, is te herkennen aan de sporen die het monster achterlaat op de buik van het slachtoffer. Meestal wordt de ziekte als fataal beschouwd. Tot de jaren vijftig zag men in de *kharisiri* een Franciscaanse monnik met een brede hoed en een lange baard. Hij stal het vet terwijl de mensen sliepen en bracht het naar de bisschop die er heilige olie van maakte. Dertig jaar later heeft de omschrijving van de *kharisiri* zich aangepast aan de nieuwe politieke (wan)orde. Het niervet wordt dan verkocht aan de Amerikanen die er hun electriciteitsvoorziening mee draaiend houden. De etiologie van de *kharisiri*-ziekte is een onverbloemde analyse van politieke onderdrukking.

Crandon schrijft dat zij voor het eerst op het idee kwam therapiekeuze als een metafoor voor andere zaken te beschouwen bij het lezen van een artikel van Paul Unschuld, waarin deze stelt dat geneeskunde slechts een middel is waarmee men iets geheel anders tracht te verwerven: een primaire bron die men aanspreekt om secundaire bronnen binnen te halen. Unschuld past die gedachte toe op het gedrag van professionele genezers, die meer geïnteresseerd zijn in hun maatschappelijke positie en portemonnaie dan in het welzijn van hun cliënt. Niet onaanvaardig. Waarom zou de dokter anders zijn dan de bakker die, zoals Adam Smith heeft opgemerkt, brood bakt om zichzelf te voeden, niet zijn klanten. Crandon trekt Unschulds stelling echter door naar patiënten.

Door het in die termen te stellen raakt Crandon met zichzelf in tegenspraak. Na eerst de rationaliteit van therapiekeuze in twijfel getrokken te hebben komt zij met een rationaliteit van een hogere orde op de propen: mensen kijken verder dan hun zieke lichaam en besluiten tot iets dat op de lange termijn (!) nog profijtlijker is dan herstel van gezondheid. De tegendraadse beschrijving van de medische situatie blijkt een uitgekende rationaliteit te verhullen, de postmodernistische flirt mondt uit in een supermodernistisch functionalisme en transactionalisme.

Dat neemt niet weg dat het een onderhoudend en aangrijpend boek is dat op levendige wijze de dagelijkse strijd om het bestaan in dit stadje beschrijft. De fantastische vertellingen doen inderdaad denken aan de bizarriën van Marquez en collegae waarin cholera en liefde hetzelfde zijn en waarin een horde blaffende honden de schrijfster tot in de kerk achtervolgt omdat zij de lucht van een loopse teef bij zich draagt.

De auteur had, wat mij betreft, iets bescheidener mogen zijn in haar pretenties en kunnen volstaan met de conclusie dat ieder medisch hande-

len politieke en sociale implicaties heeft en als 'neveneffect' de identiteit van de betrokkenen verraadt. Maar dan zou het boek wel minder 'spannend' zijn geweest.

Sjaak van der Geest

Minderheden vergeleken: integratie of achterstand?

H. Vermeulen en R. Penninx (red.), *Democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. Amsterdam: Het Spinhuis 1994.

R. Veenman, *Participatie in perspectief. Ontwikkelingen in de sociaal-economische positie van zes allochtone groepen in Nederland*. Houten/Zaventhem: Bohn Stafleu Van Loghum 1994.

Integratie met behoud van eigen identiteit was het adagio van het minderhedenbeleid in de jaren tachtig. Hoewel velen niet wisten wat er mee bedoeld werd, had het een sympathieke uitstraling die de toen heersende tijdgeest uitstekend weerspiegelde. Volgens Penninx en Vermeulen komt deze uitspraak dan ook eerder voort uit politieke dan uit sociologische overwegingen. De veronderstelling de eigen cultuur te kunnen behouden is namelijk een illusie omdat het de invloed van de omringende samenleving volledig onderschat. Zo draagt de deelname aan het onderwijs van de volgende generaties bij tot 'het verlies van de eigen cultuur' concluderen Vermeulen en Penninx in de bundel *Democratisch ongeduld*. Beide redacteurs zijn werkzaam als respectievelijk medewerker en directeur van het Instituut voor Migratie- en Etnische Studies (IMES) van de Universiteit van Amsterdam. In dit boek beschrijven verschillende auteurs op verzoek van het ministerie van Binnenlandse Zaken het integratieproces van de zes doelgroepen van het minderhedenbeleid: Molukkers, Surinamers, Antillianen (inclusief Arubanen), Zuido-Europeanen, Turken en Marokkanen.

In de Inleiding maken Vermeulen en Penninx een onderscheid tussen structurele en sociaal-culturele integratie. Bij de eerste dimensie gaat het om een evenredige deelname aan maatschappelijke instituties, bij de tweede om de sociale contacten van minderheden met de omringende samenleving. In deze studie ligt het accent op het proces van structurele integratie. In hoeverre belemmeren of bevorderen culturele processen

binnen de groepen de integratie? Impliciet is er van uitgegaan dat oriëntatie op de eigen groep integratie in de Nederlandse samenleving tegengaat, maar de vraag is of dat wel een juiste vooronderstelling is. In de Slotbeschouwing vergelijken Vermeulen en Penninx de bevindingen van de verschillende auteurs en trachten zij hiervoor verklaringen te vinden.

Tegelijk met het onderzoek naar de etnisch-culturele aspecten van deze groepen heeft het ministerie de sociaal-economische positie door de Erasmus Universiteit Rotterdam laten uitzoeken. Veenman doet in *Participatie in perspectief* verslag van de veranderingen op het terrein van de demografie, het onderwijs, de arbeidsmarkt en de huisvesting van de genoemde zes bevolkingscategorieën. Dit levert een kwantitatief beeld op dat onderbouwd is met veel cijfers en statistieken. Het beleid betreft 950.000 mensen die op grond van hun geboorteland of dat van hun beide ouders tot de allochtone bevolking gerekend worden. Veenman constateert dat in absolute zin de sociaal-economische positie van allochtonen vooruit is gegaan, maar wanneer we deze uitkomsten met autochtonen vergelijken dan is er sprake van achteruitgang.

Voorts blijken eerder demografische factoren de onderwijspositie van de allochtonen te hebben verbeterd dan het onderwijsbeleid. De tweede generatie allochtonen die hier geboren is heeft een hogere onderwijsparticipatie dan de eerste generatie. Vergeleken met autochtone leeftijdsgenoten steken de onderwijsprestaties van allochtone jongeren echter nog steeds negatief af, en is hun achterstand zelfs groter geworden. Dit hangt grotendeels samen met de lage sociaal-economische positie van de ouders van deze allochtone jongeren, die een negatieve invloed heeft op de onderwijspositie. Vergeleken met de andere doelgroepen blijken de Turken en de Marokkanen de grootste achterstand te hebben op de autochtonen.

De tweede generatie allochtonen is nog te jong om in grote aantallen actief te zijn op de arbeidsmarkt en het arbeidsmarktbeleid betreft dus voornamelijk de eerste generatie. Veenman concludeert dat dit beleid te weinig krachtig is geweest om de negatieve ontwikkelingen op de arbeidsmarkt voor allochtonen te voorkomen. Dit heeft tot een forse inkomensachteruitgang voor deze groepen geleid. Op het terrein van de volkshuisvesting zijn er positievere ontwikkelingen te melden. Zo heeft de Wet individuele huursubsidie een gunstig effect gehad op de huisvesting van allochtonen. Daar staat echter het gevaar van homogenisering van de bevolking van oude stadswijken tegenover, hoewel dankzij het hoge voorzieningenniveau van de Nederlandse verzorgingsstaat er (nog)

geen sprake is van gettovorming. Veenman ziet het tegengaan hiervan als een belangrijke uitdaging voor het minderhedenbeleid.

Hij relativeert overigens de veel gehoorde opmerking dat het minderhedenbeleid mislukt zou zijn omdat de werkloosheid onder allochtonen sinds de Minderhedennota van 1983 alleen maar gestegen is. Hij meent dat het te makkelijk is om de oorzaak van deze hoge werkloosheid aan het beleid te wijten, hiervoor zijn veel meer factoren verantwoordelijk. Vermeulen en Penninx zijn dezelfde mening toegedaan en wijzen in dit verband op de ongunstige ontwikkeling van de economie en de arbeidsmarkt die nadelige gevolgen heeft voor allochtonen. Alle drie stellen dat het vaak moeilijk is het effect te meten van een maatregel. Dit lijkt mij weliswaar een terechte, maar ook een lastige constatering. Er gaan immers grote bedragen naar het minderhedenbeleid en inzicht in de effectiviteit van deze besteding lijkt mij wel op zijn plaats. Niettemin acht Veenman enige reflectie over de effectiviteit van het beleid wel mogelijk. De doelmatigheid van het beleid kan zijns inziens vergroot worden door maatregelen toe te spitsen op bijzondere groepen in plaats van op totale bevolkingsgroepen en meer op stadsdelen die met de grootste achterstand te kampen hebben. Dit laatste is om getto-vorming tegen te gaan. Vermeulen en Penninx adviseren het beleid meer af te stemmen op organisaties of instituties binnen de groepen zelf die emancipatie bevorderen en zich minder te richten op individuele migranten.

Het werk van Veenman is helder geschreven, maar het nadeel van zo'n kwantitatieve analyse is dat de groepen waar het om gaat niet tot leven komen. Dit is meer het geval in de bundel van Vermeulen en Penninx; de kwalitatieve beschrijvingen geven in een kort bestek een goed overzicht van de stand van zaken. Het systematisch vergelijken van verschillende migrantengroepen gebeurt eigenlijk nog steeds te weinig in het minderhedenonderzoek, terwijl dat juist meer inzicht kan geven in de specifieke en algemene processen van integratie. Alleen daarom al zijn deze publikaties een goed initiatief.

Eén van de opvallende conclusies uit beide onderzoeken is de grote verscheidenheid binnen de groepen. Deze is in feite veel groter dan onderzoek, beleid en media ons doen voorkomen. Het ontstaan van een volgende generatie en de doorgaande migratie hebben die interne diversiteit versterkt. In het minderhedenbeleid domineren vaak de Marokkaanse en Turkse groepen, waardoor vooral de problemen de meeste aandacht krijgen. Het aardige van deze uitgaven is dat nu ook minder bekende doelgroepen onderwerp van onderzoek zijn, zoals de Portugezen, Grieken, Italianen en Spanjaarden. Deze zijn ten behoeve van dit onderzoek onder de categorie Zuid-Europeanen samengevoegd. Zij behoren tot

de eerste gastarbeiders die naar Nederland zijn gekomen. Zij blijken het nu redelijk goed te doen en men spreekt zelfs van 'het stille succes' van Zuid Europese jongeren (1994, 117).

Beleidsmakers realiseren zich vaak te weinig dat het proces van vestiging tijd kost, zij willen snelle conclusies zien. Vandaar ook de titel van het boek *Democratisch ongeduld*. Sommige problemen zijn inderdaad slechts een kwestie van tijd, zoals de taal. Vestiging in een vreemd land is geen autonoom proces dat los van de maatschappelijke verhoudingen staat. Vermeulen en Penninx wijzen verder op het effect van het wel of niet doorgaan van de immigratie. Bij de Antillianen heeft de komst van lagere klassen tot een gemeenschap geleid die een afspiegeling vormt van de maatschappelijke gelaagdheid van het land van herkomst. De Turkse nieuwkomers daarentegen zijn vaak beter geschoold dan de eerste generatie.

Men veronderstelt dikwijls dat het in standhouden van de eigen normen het isolement vergroot en dat het de maatschappelijke positie belemmert. Vermeulen en Penninx betogen dat etnische cohesie niet altijd de maatschappelijke stijging hoeft te belemmeren. De Chinezen vormen een hechte, relatief gesloten groep en zij zijn in termen van sociaal-culturele integratie slecht geïntegreerd. Desondanks is hun maatschappelijke positie redelijk tot goed te noemen. Zij zijn voornamelijk actief in het restaurantwezen, waarbij zij juist grote voordelen hebben van de onderling sterke banden. De Grieken nemen een vergelijkbare positie in als de Chinezen. Vermeulen en Penninx waarschuwen daarom niet te snel te concluderen dat etnische banden goed of slecht zijn voor de sociale-culturele integratie en maatschappelijke stijging. Deze moeten per situatie bekeken worden, want zoals altijd is de werkelijkheid weerbarstig.

Het tijdschrift *Migrantenstudies* (1994) heeft een speciaal nummer gewijd aan deze boeken, het is de weerslag van een studiedag waar beide onderzoeken gepresenteerd werden. Hoe zijn deze publicaties ontvangen? Vooral het begrip integratie kreeg van verschillende kanten kritiek. Engbersen miste aandacht voor de interrelatie tussen beide dimensies van integratie en de context-gebondenheid van handelingen van minderheden. Sociale relaties en culturele aanpassingen zijn weliswaar het produkt van de maatschappelijke positie, maar op hun beurt beïnvloeden zij ook de structurele integratie. Veel activiteiten van minderheden zijn slechts te begrijpen in relatie tot de specifieke kenmerken van etnische gemeenschappen. Het analytische onderscheid tussen structurele en sociaal-culturele integratie verhindert een goed inzicht in die specifieke verschijnselen.

Niettemin blijft Engbersen vasthouden aan het begrip integratie. Hij stelt voor verschillende 'sferen van integratie' te onderscheiden vanuit het idee dat burgers onderdeel zijn van verschillende sociale verbanden. Elk van die sferen kennen verschillende integratieprincipes, voor arbeid is die anders dan voor bij voorbeeld volkshuisvesting. Het beleid kan vervolgens per sfeer een specifiek beleidsinstrument inzetten om de integratie van allochtonen op dat terrein te bevorderen. Spreidingsbeleid is bij voorbeeld van toepassing op huisvesting en positieve actie op de arbeidsmarkt. Hierbij moet wel opgelet worden dat verschillende beleidsinstrumenten elkaar niet tegenwerken. Hoe het met de onderlinge relatie en wisselwerking zit, maakt Engbersen echter niet duidelijk.

Daarnaast is het commentaar van Gowricharn zeer verfrissend. Hij mist de stem van minderheden zelf bij het bepalen van de criteria van het begrip integratie en hij zet vraagtekens bij de centrale plaats van arbeid bij het meten integratie. Waarom heet een werkloze Turk die al twintig jaar in Nederland woont een 'achterstander' en een autochtone werkloze Crooswijker met zijn eigen 'wijktaaltje' niet? Het enige verschil tussen hen is de herkomst en de godsdienst, het miskent dat autochtonen dezelfde problemen kunnen hebben. Wat allochtonen zelf belangrijk vinden, telt volgens Gowricharn nauwelijks, terwijl dat een nieuw licht zou kunnen werpen op het stratificatie- en integratiebeeld. Gowricharn wijst op de 'gigantische sprong' die de tweede generatie heeft gemaakt vergeleken met hun ouders die van het platteland afkomstig zijn. Het negeren van de belevingswereld van allochtonen en autochtonen onderstreept te veel het problematische karakter van het integratieproces. Gowricharn verwondert zich er over hoe zich een dergelijke vooruitgang heeft kunnen voordoen, gezien de ongelijke uitgangssituatie en de hulpbronnen.

Ik sluit mij aan bij de opmerkingen van Gowricharn. Het lijkt mij voor beleidmakers van groot belang om te weten hoe etnische groepen zelf tegen bepaalde situaties aankijken en of zij dezelfde probleemdefinitie hanteren als de overheid. En wat verstaan zij bij voorbeeld zelf onder integratie? Wat willen zij zelf van hun eigen cultuur behouden?

Lenie Brouwer

Kinderen in egodocumenten

Rudolf Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1995.

In de sociale wetenschappen worden controversen zelden beslecht. Eerder verzanden ze, zoals het onderzoek naar de geschiedenis van de kindertijd. In 1960 verscheen Ariès' pionierswerk over veranderingen in de maatschappelijke positie van kinderen. Zijn nieuwe visie inspireerde verschillende generaties onderzoekers en leidde tot heftige meningsverschillen, zo heftig dat uiteindelijk twee gescheiden kampen ontstonden. In dit proces is veel subtiliteit verloren gegaan. Ariès' oorspronkelijke ideeën werden tot schablonen teruggebracht en werden een dankbaar doelwit voor kritiek. Op zijn platst geformuleerd ging het om de vraag of ouders vroeger wel of niet van hun kinderen hielden. Winnaars en verliezers heeft dit debat niet opgeleverd. De standpunten zijn naar beide kanten genuanceerd, maar echte beweging zit er niet meer in. Het is een onderzoeksgebied zonder grote verrassingen geworden.

De historicus Rudolf Dekker heeft zich er desondanks aan gewaagd. Hij heeft op basis van egodocumenten een geschiedenis van het Nederlandse kind en van de relaties tussen ouders en kinderen geschreven. Samen met R. Lindeman en Y. Scherf heeft hij een verzameling aangelegd van meer dan 1000 Nederlandse egodocumenten, die geschreven werden tussen de zestiende en de negentiende eeuw: ruim 500 reisjournalen, ongeveer 200 dagboeken, ongeveer 200 autobiografiën en nog wat gevarieerde teksten. Dekker concentreerde zich op dagboeken en autobiografiën, omdat deze zich het beste lenen tot het bestuderen van veranderingen in de kindertijd. Ouders komen over hun kinderen aan het woord, volwassenen over hun jeugd en kinderen over zichzelf.

Het eerste deel van het boek bevat acht portretten van kinderen en adolescenten. Waarom Dekker juist deze acht mensen heeft geportretteerd is niet zonder meer duidelijk. Komt de kindertijd in hun egodocumenten het duidelijkst naar voren? Heeft dat te maken met de geletterdheid van de schrijvers? Geven zij, gecombineerd, een goed beeld van de variatie in ervaringen met het opvoeden of opgevoed worden?

De eerste vijf portretten gaan over mensen die rond de Gouden Eeuw leefden (1600-1690). Een tamelijk welgestelde Friese boer schreef een dagboek; Maria van Reigersberch schreef brieven aan haar echtgenoot Hugo de Groot, aan haar broer en aan haar zonen; Constantijn Huygens hield in een dagboek aantekeningen bij over de ontwikkeling van zijn

kinderen; de boekhouder en makelaar Hermannus Verbeecq beschreef zijn armoedige, zware bestaan in een autobiografie; Constantijn Huijgens jr. gaf in een dagboek een beschrijving van zijn relatie met zijn vrouw en hun enige zoon. De tweede reeks portretten gaat over de kindertijd tussen Verlichting en Romantiek (1790-1840). Otto van Eck, afkomstig uit een familie van hoge ambtenaren moest vanaf zijn elfde jaar van zijn ouders een dagboek schrijven, omdat zij dachten dat daarvan een disciplinerende en vormende werking zou uitgaan; Alexander von Goltstein begon op zijn zeventiende jaar met een dagboek, waarin hij zijn gemoedsgesteldheden en zijn - voor die tijd moderne - crises als adolescent verwoordde. Willem de Clercq deed van zijn negende jaar tot zijn dood in een zeer veelomvattend en literair dagboek verslag van zijn leven en besteedde veel aandacht aan zijn kinderen en hun opvoeding.

Het tweede deel van het boek geeft een impressie van veranderingen in de kindertijd. In een leuk hoofdstuk over spel en speelgoed laat Dekker zien hoe kinderspel eerst als nutteloos tijdverdrijf werd gezien, later als belangrijk onderdeel van de opvoeding en ontwikkeling van kinderen. Ook behandelt hij het verdwijnen van lijfstraffen en boemannen en werkt dit thema uit in een hoofdstuk over onderwijs, waarover de schrijvers van de egodocumenten in de loop der tijd steeds kritischer worden. Hij relativeert het negatieve beeld van de min en beschrijft net als Ariès hoe kinderen in het pre-industriële Europa al heel vroeg werden uitbesteed, in de leer gedaan en zichzelf moesten onderhouden.

Dekker definieert de strijd tussen de voor- en tegenstanders van Ariès, door hem simplificerend aangeduid als de zwarte en witte mythe, vooral in termen van continuïteit versus verandering. In zijn boek wil hij een kritische waardering geven van het werk van Ariès, Shorter en Stone. Hij voelt zich met hen het meest verwant, omdat zij in tegenstelling tot mensen als MacFarlane en Pollock een dynamisch beeld van de geschiedenis geven. Het gaat bij de verschillen tussen deze twee scholen om meer dan verandering versus continuïteit. Minstens zo belangrijk is de vraag wat de gebruikte onderzoeksbronnen ons kunnen leren over de praktijk van het opvoeden in het verleden of, nog complexer, over de gevoelens van de kinderen en hun ouders.

Vanuit een hedendaags perspectief zou men verwachten dat egodocumenten ons juist over dergelijke kwesties kunnen informeren, maar dat blijkt niet altijd het geval te zijn. Rudolf Dekker demonstreert op overtuigende wijze hoe dat komt, door zijn bronnen niet alleen als Fundgrube te gebruiken, maar ook als studie-object. Dan blijken de resultaten van eerder onderzoek afhankelijk te zijn van de bron die de onderzoekers hebben gebruikt. Wie zich in onderzoek naar rouwgevoelens vóór

1800 beperkt tot dagboeken, zal over de dood van kinderen alleen summere notities vinden. Maar wie funeraire poëzie uit die periode bestudeert, treft daar hartstochtelijke gevoelsuitingen aan. De les die daaruit is te trekken: baseer je onderzoek op uiteenlopende bronnen. Dat heeft Dekker zeker gedaan, al concentreert hij zijn studie op egodocumenten, een bijzonder moeilijke bron bij het interpreteren van een gecompliceerde lange-termijn ontwikkeling als de geschiedenis van de kindertijd.

Autobiografiën en dagboeken hadden ieder hun eigen functies en beide genres veranderden in de onderzochte periode ingrijpend. Aan het einde van de achttiende eeuw werden deze teksten minder zakelijk en kwam er plaats voor de verwoording van persoonlijke gevoelens. Ook kregen de schrijvers van de egodocumenten belangstelling voor de kindertijd en de jeugd, van zichzelf en hun kinderen. Ze gingen hun vermogen tot het herinneren van deze perioden cultiveren. Die verschuivingen zijn een nadere studie waard en bieden misschien de mogelijkheid om de impasse van zwarte en witte mythen achter ons te laten.

Rineke van Daalen

Moderne kinderen

Manuela du Bois-Reymond, e.a., *Kinderleben. Modernisierung von Kindheit im interkulturellen Vergleich*. Opladen: Leske & Budrich 1994.

Kinderstudies zijn in Nederland dungezaaid. Onderzoek naar kinderen neemt doorgaans de vorm aan van onderzoek naar ouders, zeker als het om kleine kinderen gaat. Manuela du Bois-Reymond is een van de weinigen die met haar Leidse onderzoeksgroep al sinds geruime tijd allerlei aspecten van het leven van kinderen vanuit hun eigen perspectief bestudeert en daarover in verschillende boeken en artikelen verslag heeft gedaan. *Kinderleben* voegt daar opnieuw iets aan toe.

In dit boek worden de uitkomsten van onderzoek onder 12-jarige kinderen, afkomstig uit de voormalige Bondsrepubliek Duitsland, de voormalige DDR en Nederland met elkaar vergeleken. Uitgangspunt is het idee dat de snelle modernisering van de samenleving het leven van kinderen diepgaand heeft beïnvloed. Dit heeft aanleiding gegeven tot theorieën over de individualisering van de kindertijd, de steeds vroegere verzelfstandiging van kinderen en de verlenging van de adolescentiefase ten koste van de kindertijd. Om deze theorieën empirisch te onderbouwen hebben de onderzoekers vragen geformuleerd die betrekking heb-

ben op drie onderling samenhangende thema's: hoe brengen kinderen hun vrije tijd door, hoe gaan ouders en kinderen met elkaar om en hoe ziet de levensloop van kinderen eruit. Door samenlevingen met elkaar te vergelijken die verschillen in aard en mate van modernisering, proberen de auteurs een relatie te leggen tussen de vorm van modernisering en de manier waarop de kindertijd gestalte krijgt. De kern van het onderzoek bestaat uit interviews met 106 kinderen uit een bepaalde streek in West-Duitsland, Oost-Duitsland en Nederland.

De uitkomsten zijn verrassend. Hoewel binnen alle drie de onderzoeksgebieden grote verschillen tussen kinderen worden geconstateerd, blijken toch nationale patronen aan te wijzen. Anders dan Nederlandse lezers misschien zouden verwachten, zijn kinderen in de Bondsrepubliek op alle drie onderzochte punten het meest 'modern'. Ze hebben het duidelijkst een wat de auteurs noemen 'hoogmodern-geïndividualiseerd' activiteitenpatroon: ze brengen veel vrije tijd door buiten het gezin, maar niet op straat, ze hebben veel vaste verplichtingen zoals lessen en clubs met het daarbij behorende gevoel van belasting en tijdsdruk, ze zijn zelfstandig en hebben op allerlei gebied al een eigen smaak. In dit opzicht staan zij het verst af van hun Oostduitse leeftijdgenootjes, die nog veel meer tijd doorbrengen met hun familie, waaronder grootouders, die meer in het huishouden moeten doen, meer op straat spelen en veel minder deelnemen aan lessen en andere georganiseerde tijdsbestedingen. De Nederlandse kinderen nemen een soort tussenpositie in. Ze zijn wel sterk op het gezin gericht, maar hoeven nauwelijks mee te helpen, ze kennen minder georganiseerde vrije tijd en minder prestatiedruk dan de Westduitse kinderen, maar brengen minder tijd op straat door dan de Oostduitse kinderen.

De begrippen bevels- en onderhandelingshuishouding zijn door Manuela du Bois al in verscheidene andere publicaties toegepast op de omgang tussen ouders en kinderen in Nederland. In dit boek worden deze gegevens vergeleken met de ouder-kind-relaties in de twee Duitse gebieden. Opmerkelijk is dat ook op dit punt West-Duitsland voorop loopt: de omgang tussen Westduitse kinderen en hun ouders kenmerkt zich het sterkst door een 'onderhandelingshuishouding', voor Oostduitse ouders en kinderen geldt dat het minst en ook hier nemen Nederlandse kinderen een tussenpositie in. In laatstgenoemde gebieden komen meer tussenvormen voor, maar in Nederland gaan die meer in de richting van een gematigde onderhandelingshuishouding, in de vroegere DDR in de richting van een gematigde bevelshuishouding.

Het idee dat ook kinderen geen standaard-levensloop meer volgen en er niet meer van een echte kinderfase kan worden gesproken, wordt

door de onderzoeksgegevens niet bevestigd. De mate waarin de levensloop van kinderen geïndividualiseerd is en 12-jarige kinderen al zelfstandig hun beslissingen nemen, varieert echter opnieuw. Weer zijn het de Westduitse kinderen voor wie dit het duidelijkst het geval is. Maar op dit punt zijn de Nederlandse kinderen het minst 'modern'. Zij blijven het langst 'kind', zijn minder zelfstandig, hun ouders beslissen nog veel voor hen, ze zijn nog minder in staat om te reflecteren op hun eigen verleden en hebben nog een minder duidelijk idee over hun toekomst dan de twaalfjarigen in West- en Oost-Duitsland.

De interculturele vergelijking die de kern van *Kinderleben* vormt, maakt het boek bijzonder interessant. Wel moet in ogenschouw worden genomen dat de aantallen interviews waarop de conclusies zijn gebaseerd niet groot zijn (per onderzoekslokatie nog geen veertig) en dat de onderzochte regio's niet representatief hoeven te zijn voor de betreffende samenlevingen. Maar ook afgezien daarvan levert deze vergelijking problemen op. Om tot een bevredigende verklaring van zowel de gevonden overeenkomsten als verschillen te komen, zou een precieze vergelijking tussen de drie samenlevingsvormen nodig zijn. De schrijvers noemen 'modernisering' als gemeenschappelijk kenmerk, en verschillen in de mate van modernisering als onderscheidend kenmerk. De term modernisering is evenwel inhoudelijk weinig specifiek en de auteurs vangen onder dit begrip een veelheid van maatschappelijke ontwikkelingen. Ze wijzen bijvoorbeeld op de overgangssituatie in het Oost-Duitsland na de *Wende* en de geringere welvaart daar, de verschillen in verstedelijking en woonomgeving, het warme gezinsklimaat in Nederland waar nog veel moeders zich tot hun gezinstak beperken en de andere schoolorganisatie in Duitsland en Nederland, maar doen dit nogal *ad hoc*, waardoor de verklarende kracht niet overtuigend is. Een ander bezwaar is dat zij het begrip modernisering zowel gebruiken als verklaring voor de veranderingen in het kinderleven als om bepaalde vormen van vrijetijdsbesteding, ouder-kind-relatie en levensloop zelf mee aan te duiden. Hierdoor ontstaat een cirkelredenering, waarin modernisering door modernisering verklaard wordt.

Dit neemt niet weg dat *Kinderleben* een aanwinst is voor de studie van de leefwereld van kinderen. Du Bois e.a. hebben opnieuw laten zien hoeveel informatie verkregen kan worden op basis van interviews met kinderen en hoe deze gegevens op een interessante manier geïnterpreteerd kunnen worden.

Ali de Regt

Onbehagen in de architectuur

Arie Graafland, *De architectuur van het onbehagen. Dakloos in New York en Amsterdam*. Nijmegen: Sun, f 49,90.

Sinds 1987, het internationale jaar voor de dak- en thuislozen, is in Nederland een stroom van publicaties verschenen. Aan de reeks studies die aanvankelijk vanuit een sociaal-psychologisch perspectief werd geschreven, daarna vanuit de sociologische onderzoekstraditie, is door Arie Graafland een curieuze architectuurtheoretische analyse toegevoegd. Het uit vijf hoofdstukken bestaand boek valt in twee delen uiteen. Het eerste deel bevat drie essayistische hoofdstukken over postmoderne schoonheid en sublimiteit, over het constructivisme en over het sublieme. Het tweede deel (de hoofdstukken vier en vijf) hebben een meer beschrijvend en toegepast karakter. Na een uiteenzetting over de Manhattan Transfer Shelter in New York, volgt Amsterdam ('Vluchtlijnen in de stad'). Deze hoofdstukken worden gevolgd door een dossier New York en een dossier Amsterdam, waarin foto's en ontwerptekeningen van opvanginstellingen zijn afgebeeld.

In het eerste deel haalt Graafland er gerenommeerde filosofen en architecten bij. Edmund Burke (the Sublime), Karl Marx, Immanuel Kant ('das Erhabene'), Jacques Derrida, maar ook architecten als Peter Eisenman en Rem Koolhaas om maar een greep te doen uit de veelheid namen die genoemd wordt. Zo valt Koolhaas' Kunsthal volgens Graafland onder het thema van 'het sublieme' in de architectuur. Subliem staat volgens hem in relatie tot iets oneindigs, iets dat eigenlijk niet in tijd en ruimte kan worden uitgedrukt. Nog maar eens goed kijken in Rotterdam.

Graafland blijft zoeken naar 'het sublieme'. Het kale of gezichtsloze in de architectuur is het uitgangspunt van zijn onderzoek. Om daar te komen worden eerst de Russische constructivistische architecten zoals Konstantin Melnikov en Ivan Leonidov behandeld. De relatie met de Westerse dakloze is niet geheel duidelijk.

Het eerste deel staat bol van vergaande abstracties en geleerdheid. De verleiding is groot het boek weg te leggen. Maar Graaflands doelstelling spreekt me aan: het blijft immers een prachtig vertrekpunt om te proberen door te dringen tot het wezenlijke van de architectuur bij het ontwerpen van een shelter voor daklozen. Veiligheid, beschutting (tegen natuur en vreemden) en een plek zijn de essenties die een dakloze zoekt. Dat is de gedefinieerde ruimte die vorm wordt gegeven door middel van een kartonnen doos of een bed op een slaapzaal van een opvangtehuis.

Maar het onbehagen tijdens het lezen neemt toe. Zijn de daklozen slechts gebruikt als alibi om zich eens fijn architectuurtheoretisch te bevredigen en anderen buiten te sluiten? Maar dan krijgt de lezer weer een opkikker als Graafland schrijft: 'waar het mij vooral om gaat is te laten zien dat dakloosheid als verschijnsel de uitkomst is van een historisch proces dat in de VS samenhangt met speculatie op de onroerend goed markt, gentrification, drank- en druggebruik, en het steeds verder uiteenvallen van de normatieve stelsels'. Nu lijkt eindelijk wat te worden verklaard en uitgelegd, maar direct erna volgt: 'dakloosheid houdt een scala van ervaringen in, die voor een architect het materiaal behoren te zijn waarmee hij werkt. Noch het modernistische concept van de zuivere vorm, noch het deconstructivisme van de getourmenteerde vorm kunnen hier helpen'. Dat maakt het er niet duidelijker op! Graafland zegt op zoek te zijn naar hetgeen aan architectuur overblijft wanneer er gebouwd wordt voor een groep bij wie dit begrip geen enkele rol speelt en geen betekenis (meer) heeft. Shelters zijn in de ogen van Graafland functionele opvangmachines.

De hoofdstukken over New York en Amsterdam laten zich met plezier lezen en zijn een verademing na alle geworstel. Ook al ligt er, zoals hij zegt, geen uitgebreide etnografische studie aan ten grondslag. Hij weet van de grootste shelter van Manhattan, in de Fort Washington Armory een meeslepend en onthutsend beeld te geven. De dakloze leeft in een andere wereld met een ander besef van tijd. Hij of zij staat vaak en lang in een rij te wachten: op onderdak, op een kop soep, op een of andere bon. Graafland citeert de etnograaf Spradley die liet zien hoe daklozen een andere 'mental map' hebben van de stad en de slaapplekken. En een ander tijdsbesef: er is 'soup time', 'pill time', 'lock up time', 'easy time'; een slaapplek heet een 'flop' enzovoorts.

Na de beschrijvingen van daklozenopvang in New York en Amsterdam volgt een pakket foto's en tekeningen die blijkbaar voor zichzelf moeten spreken (het sublieme?) maar mij onbegrijpelijk voorkomen. Uitleg en onderschriften, het zijn ontwerpen voor nachtverblijven (shelters), mis ik hier node en de meeste schetsen en maquettefoto's blijven ondoorzichtig.

Graafland wil alsmaar deconstrueren. En het begrip deconstructie afkomstig uit het vocabulaire van de Franse filosoof Derrida: 'het tonen van een mogelijkheid een tekst anders te interpreteren' is in het architectuurdebat gretig opgepakt en is een vrijbrief voor duister taalgebruik geworden. Daarmee verdampt de mogelijkheid tot discussie en verdwijnt een intersubjectieve overeenstemming over de betekenis van een begrip of term.

Het lijkt een stokpaardje in het 'architectuurdiscours' om steeds opnieuw zaken zo te formuleren en uit te leggen dat slechts een handvol deskundigen en zeer ingewijden de analyse begrijpt of doet alsof ze het begrijpt. Een wat bredere discussie strandt onherroepelijk en dat is te betreuren in een tijd waar de belangstelling voor architectuur in het algemeen sterk is gegroeid en op alle mogelijke manieren wordt gesteund en gestimuleerd. We zien naast een hausse aan presentaties, discussiedagen, tentoonstellingen, prijsvragen en andere architecturale manifestaties, tegelijk een bijna een besloten kring architectuurtheoretici bezig die door hun taalgebruik, benadering en invalshoek hun discussies bewust of onbewust ontoegankelijk houden.

Zoals gezegd bestaat het boek uit twee delen en duidelijk twee los van elkaar staande delen: een gecomprimeerde verhandeling architectuurfilosofie enerzijds en anderzijds een voorstudie, die moet leiden tot een programma van eisen voor een passantenverblijf voor daklozen. De niet ingevoerde en minder vasthoudende lezer zal de boeiende beschrijving van de grote New Yorkse Manhattan Transfer niet halen maar heeft dan al lang afgehaakt.

Leon Deben